

nyák, Péchy, Koppi, Dugonics, a pálos Orosz Pál, Virág Benedek, Versegghy, Anyos, a lutheránus Bél Mátyás, a kálvinista Bod Péter és Péczeli — hogy csak a legjobbakat említsük — mind ennek az irodalom és a tudás birodalma felé forduló cselekvési készségnek kitűnő képviselői.

A XVIII. század írói egyelőre csak keresik a formákat, melyekben nemzeti heroizmusuk valami módon kifejezést nyerhessen. Hogy a belső érzés a fontos, nem pedig a kifejezés formája, látszik ez abból, hogy ebben a korban a történeti munkák, a földrajzi művek, a versek és regények lényegükben alig mások, mint a múlt és jelen nemzeti dicsőségét, a föld és magyar népe kiválóságát magasztaló, vagy ennek erkölcsi tökéletességét, anyagi jobbulását elősegítő vitézi énekek. Akik ebben a korszakban leginkább kitűnnek, azok szükségkép papok és katonák, szükségkép a magyarság friss energiájú részéből a Dunántúl keletibb feléről, az Alföldről vagy Erdélyből valók, szükségkép nem egyoldalúak, hanem a nemzeti érzést a maga egészében kifejezni akarók, egyformán vers- és prózaírók. Így lesz a XVIII. század második felének két legkiválóbb képviselője a Nyírségből származó bécsi magyar testőr: Bessenyei György s az Alföld közepéről, Szegedről származó piarista, a magyar nyelv lelkes apostola, a magyar irodalom eposzi hagyományainak továbbvivője, a magyar regényírás és a magyar néptudomány első úttörője: Dugonics András.

(Folytatjuk.)

Bibó István.

A magyar nép eredete.

(Kritikai tanulmány.)

IV. A magyar-török viszony.

1. A magyar-bolgár érintkezés kora és színhelye.

Annak a megállapításával, hogy a magyar őshaza Baskiriában volt, a magyar-bolgár érintkezés színhelyére és korára nézve is egy meghatározó adat birtokába jutottunk. Nem helyezhetjük ugyanis már ennek egyik színhelyét Zichyvel, Hómannal és Némethtel Nyugatszibériába; mivel pedig a bolgártörök törzseket, amint ezt teljesen hiteles történeti adatokból tudjuk (v. ö. Németh i. m. 98 l.), a szabirok 461–65

között üzték el Irtis-melléki őshazájukból, ezért a magyar-bolgár érintkezés kezdetét sem tehetjük korábbi időkre.⁴⁵ Ezzel a magyar-török viszony kérdése az ősidők sötétjéből a népvándorlás korának félhomályába került, vagyis olyan korba, amelyben egy-egy történeti adat pislákoló fénye valamennyire mégis már lehetővé teszi számunkra a tájékozódást.

Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy a magyar-bolgár érintkezést kizárólag a nyelvi érintkezésre értem, azt ugyanis nem tartom teljességgel lehetetlennek, hogy magyarok és bolgártörökök között bizonyos kereskedelmi érintkezés már 465 előtt is ne jöhetett volna létre. A korai kereskedelmi összeköttetés feltevésének lehetőségét ugyan csupán egy nyelvészeti elmélet adja meg, de azért számolni óhajtunk ezzel is. Az Ural folyónak török *Jajyk*- neve ugyanis Ptolemaiosnál a II. században és Menandrosznál a VI. században *Δαῖξ*-, illetve *Δαίξ* alakban jelenik meg. A szókezdő *d*- nyilván a bolgártörök *d'ž'*, vagy *d'* hang jelölésére szolgált a görög átírásban. Ha pedig a köztörök *j*- ~ bolgártörök *d'ž'*- megfelelés esetében a köztörök képviseli az eredeti hangállapotot, amint ezt Németh Gyula felteszi, akkor a Ptolemaiosnál előforduló *Δαῖξ*- névalak azt tanúsítaná, hogy a *Jajyk* (Ural) folyó mentén már a II. században bolgártörökök laktak. Más nyelvészek (Ramstedt, Poppe, Markwart) azonban a köztörök szókezdő *j*- hangot tartják ebben az esetben egy korábbi *d'*- hangból való fejlemények (v. ö. U. Jb. VI. 102; IX. 82). — Mivel olyan adatokat Németh Gyula sem tud felhozni, amelyek ezt a kontroverziát véglegesen eldöntenék, a magunk részéről megelégedhetünk annak a megállapításával, hogy a Kr. u. II. században a *Jajyk* (Ural) folyó mentén már törökök laktak (az Ural folyó melléke buzatermő terület), akik kereskedelmi összeköttetésben állottak esetleg a tőlük északra lakó ősmagyarokkal is. Kereskedelmi összeköttetések tekintetében nem gondolhatunk egyébre, minthogy esetleg bolgártörök prémkereskedők felkeresték a Bjelaja mellékén lakó ősmagyarokat és a tőlük északra lakó vogulokat. Kissé talán meglepően hangzik, hogy az ilyenforma kereskedelmi összeköttetés nem jelent egyúttal nyelvi érintkezést is. Azonban ez így van; a bolgár prémkereskedők ugyanis az u. n. néma cserekereskedés útján szerezték be a prémvadász népektől a prémeket: télen a hó leesése után

⁴⁵ V. ö. Németh: „A magyar-bolgár érintkezés kezdetét a Kr. u. első századokra teheti” — le az sem lehetetlen (én ritkítottam!), hogy az érintkezés csak a V. század felé kezdődött” (i. m. 126).

szokták őket felkeresni. Ez nem valami ethnológiai elméleti elgondolás, mert hiszen több középkori irodalmi adat tanuskodik róla.⁴⁶ Ezért nem tehető fel, hogy bolgár prémkereskedők útján török jövevényszavak kerültek volna az ugor népek nyelvébe.⁴⁷ És nem is kerültek; mert hisz a közfelfogás szerint ilyen jövevényszavak a vogulban és osztjákban nincsenek, nem tehető fel ez okból az sem, hogy az ősmagyarban lettek volna.

Történeti ténynek tekintendő, hogy a magyarok 800/30—889 között a Don és Dnyeper között Lebédiában laktak. Itt még érintkeztek bolgártörökökkel, mert a magyaroknak a bolgártörök hangalakot képviselő *besenyő* népnemet előbb még nem lehetett alkalmuk megismerni és átvenni (v. ö. Gombocz M. Ny. 12, 282). Így tehát nagy általánosságban a magyar-bolgár nyelvi érintkezés idejét négy évszázadra korlátozhatjuk: kezdetét vehette 465-tel, amikor a bolgárok Európába költöztek, (ez természetesen nem szükségszerű, vagy tényleges, hanem csupán lehetőségi kezdőpont), bevégeződött, ha a kabaroktól tekintünk, 889-cel, amikor a magyarok költöztek el Lebédiából. A magyar-bolgár érintkezés színhelyéről az eddigiek alapján csak annyit mondhatunk, hogy annak a Lebédia és Baskiria közötti területen kellett lefolynia. Körülbelül ugyanez mondható el a magyar-alán érintkezésre nézve is, azzal a különbséggel, hogy ennek vége már 800/30-ra, vagyis a Lebédiába való költözés idejére tehető.

⁴⁶ Aulfi a 13. század elején összeállított arab adomagyűjteményében megemlíti, hogy a bolgárok jelbeszéd útján szerzik be a prémeket Jugria lakóitól (v. ö. Markwart, U. Jb. VI. 289.). Ibn Battuta a 14. század elején részletesen leírja a cserekereskedésnek ezt a formáját: „... Ein jeder von ihnen (a prémkereskedőkre vonatkozik) lässt die mitgebrachten Waren zurück, und sie kehren zu ihrer gewohnten Station zurück. Am folgenden Tage kehren sie zurück, um ihre Waren zu prüfen. Da finden sie ihnen egegnüber Zobel, graue Eichhörnchen und Hermeline. Hat den Besitzer der Ware nun befriedigt, was er seiner Ware gegenüber gefunden hat, so nimmt er es; wo nicht, so lässt er es liegen; dann geben jene noch mehr dazu; manchmal aber nehmen sie ihre Waren weg und lassen die Waren der Kaufleute liegen. So geschieht ihr Verkauf und Kauf. Die Leute, welche sich dorthin wenden, wissen nicht, ob die, welche ihnen verkaufen und von ihnen kaufen, zu den Geistern oder zu den Menschen gehören und sehen niemand“. (Markwart ford. U. Jb. VI. 290). Ezt a jugriai néma cserekereskedést Herberstein báró is leírja. (További adatokra v. ö. Markwart, U. Jb. VI. 309.)

⁴⁷ Mivel az északi népek prémkereskedelme a néma cserekereskedésen alapult, már ebből kifolyólag is elesik Zichy Istán gróf azon újabb feltevése, amely szerint valami prémkereskedő ogur-törzs (ting-lingek) vehette talán fel valamely prémvadász ugor népnek a nyelvét, ahogy újabban régebbi elméletét Németh eredményei figyelembevételével szükségesnek tartotta módosítani (Ért. 1931, 146; Száz. LXXV. 184).

Hogy a magyarság mikor költözött el baskiriai őshazájából, ezt természetesen nem tudhatjuk; ezért kénytelenek leszünk a következőkben a magyarságra vonatkozó, vagy a magyarsággal kapcsolatba hozható adatokat Lebédiából visszamenőleg nyomon követni, hogy ilyen módon a magyar-bolgár érintkezés korára, színhelyére és természetére nézve bizonyos közelebbi megállapításokat tehessünk.

2. *A Kubán melléki őshaza emlékei.*

Hogy a magyarság Lebédiába egy korábbi Kubán melléki hazájából költözött, azt egy Al Bakrinál olvasható tudósítás, melynek értelmetlen népneveit Markwartnak sikerült megfejtenie, szinte kétségtelenné teszi. Ez a tudósítás így szól: „(A magyarok) országának egyik határa a rumiak országával határos; a másik, a sivataggal szomszédos határunk mellett hegység terül el, amelyen az *as* nevű nép lakik; van sok lovuk, lábas jószáguk és szántóföldjük; a hegység alsó részén, a tengerpart mellett *abcház* nevű nép lakik, ezek keresztények és az izlámnak Tiflisz földjével vonatkozásban lévő vidékeivel határosak. Itt kezdődik Örményország. Ez a hegység addig terjed, míg Derbend földjéhez nem ér és a kazárok földjével szomszédos“ (Németh i. m. 160—61). — Ez a leírás azokban a részeiben, amelyeket ellenőrizhetünk, a legpontosabban megfelel a tényeknek. Az abcházok földje tényleg az izlámnak Tiflisz földjével (Georgiával) vonatkozásban levő vidékeivel határos: az abcházok a tengerpart mellett a Kubán és az Ingur között laktak és ősidők óta ott is laktak. Azt is tudjuk róluk, hogy régi idők óta keresztények: már Justinianus császár építtetett főhelyükön Pitzundában nagy székesegyházat.⁴⁸

Ennek a forrásnak a magyarokkal szomszédosnak mondott abcházokra vonatkozó jólértesültsége feljogosít bennünket arra, hogy a magyarokat illető tudósítását is teljesen hitelesnek fogadjuk el. Úgy látom, hogy „az izlámnak Tiflisszel vonatkozásban lévő...“ kitétel kormeghatározó adatot is tartalmaz. Georgia ugyanis 700—1000 között állott arab uralom alatt (Buschan i. m. II. 713), tehát az Al Bakri-féle tudósítás csupán a 700 utáni állapotokra vonatkozhatik. Ebből mindenesetre annyit meg lehet állapítani, hogy a magyarok 700—830 között valamikor a Kubán mellékén laktak. A magyar-török viszony szempontjából Al Bakri leírása egy nevezetes negativumot

⁴⁸ V. ö. B y h a n: Buschan, Illustrierte Völkerkunde ³II. 767.

tartalmaz: benne a magyarság szomszédságában semmiféle török nép említve nincs. A tudósítás szerint a magyarok földje a bizánciakéval határos, ami nyilván a Krim félszigetre vonatkozik; a másik, vagyis északi határa a steppe (a „sivatag”); a sivatag melletti hegység vidékén vagyis keletre, a Kaukázus főgerincétől északra fekvő dombos vidéken lakik az *as* vagyis *oszét* nép, délre a tengerpart mentén az abcházok.

Azok a növényföldrajzi szempontok, amelyekre Zichy István gróf hívta fel a figyelmet, kétségtelenné teszik, hogy a magyar-bolgár érintkezés színteréül bizonyos területek nem jöhetnek számításba, és pedig azok, amelyeken az *alma*, *körte* és a *kökény* nem fordul elő. [A *körte* azonban esetleg kihagyandó, mert a magyar szónak a megfelelő török szavakhoz való viszonya nincs tisztázva és hasonló hangzású szó a *körte* elnevezésére akad az oszétban és más kaukázusi nyelvekben is.] Nagy általánosságban számításon kívül marad így az a terület, amely a Káma-torkolattól az Ural torkolatig húzott egyenestől keletre esik. A Káspító feletti steppe természetesen nem jöhet tekintetbe. A szőlőművelésre vonatkozó bolgár-török eredetű jövevényszavakból (*szőlő*, *bor*, *szür*, *seprő*) pedig arra lehet következtetni, hogy a magyar nyelv bolgártörök jövevényszavainak legalább egy része Oroszországnak csupán délibb fekvésű vidékein kerülhetett nyelvünkbe, vagyis csak Lebédia déli része, vagy a Kaukázus melléke jöhet tekintetbe. Ezekre a vidékekre utal bennünket a bolgártörök eredetű *kőris* szó is: keleti elterjedési határa ugyanis nem éri el a Volgát, de a Kaukázus mellékén előfordul.

A szőlőművelésre vonatkozó szavak között hangtani szempontból nevezetes a *szőlő*⁴⁹ szó, amennyiben ennél az őstörök *j*-hangnak nem *gy*-felel meg, mint a bolgártörök jövevényszavak nagyobb csoportjában, hanem *sz*-, amely hang — úgy látszik — már a bolgártörök nyelv egy későbbi hangállapotát képviselő jésített *s*-hang magyar helyettesítéséből származott, ami arra látszik mutatni, hogy a bolgár-magyar érintkezésben két korszakot kell megkülönböztetnünk, amelyek valószínűleg térbelileg sem egy helyen folytak le. — Zichy István gróf fejtegetéseit abban foglalja össze, hogy az „állat- és növényföldrajzi adatok legalább is nem zárják ki azt a feltevést, hogy a későbbi bolgártörök érintkezések színhelyét a Kaukázus vidékén keressük“. Ez így is van; azonban semmi olyan növényföldrajzi adatot nem lehet felhozni, ami inkább szólna a

⁴⁹ A *szőlő* csoportba tartoznak még: *szél*, *szűcs*, *szérű*, *szemölcs*.

Kubán vidék, mint Lebédia mellett. — Számunkra Zichy növényföldrajzi adatai még egy fontos tanulsággal szolgálnak. Mivel egyetlen olyan adat sem merült fel, amely megengedné annak a feltevését, hogy a magyar-bolgár érintkezés egyik színhelyeként Baskiria is számbaveendő volna, kimondhatjuk azt a tételt is, hogy a magyarság őshazájában, Baskiriában a legnagyobb valószínűség szerint nem került közelebbi érintkezésbe bolgártörökökkel. Vagyis a növényföldrajzi adatok ugyanazt a következtetést engedik meg, mint a bolgártörök jövevényszavak hiánya a legközelebbi rokonnyelvekben.

Amint láttuk, Al Bakri tudósítása szerint a Kubán meléki magyarság szomszédságában török nép nem lakott. Ha tehát a bolgár-magyar érintkezés egyik színhelyének a Kubán vidéket akarjuk tekinteni, úgy nem zárkozhatunk el azon következtetés elől sem, hogy itt a magyarság valami bolgártörök földműves lakosságra települt rá. Ugyanez teendő fel Lebédiára nézve is, annál is inkább, mert hiszen itt már történeti adatok is tanúsítják, hogy Lebédiában a magyarok voltak az urak. Különben egy lovas nomád, vagy félnomád népnek szorosabb viszonya egy földműves néphez másképp bajosan is képzelhető el, minthogy a lovasnép az úr, a földműves a szolgálja.

3. *A Kubán mellékén szerepet játszott török törzsszövetségek és a magyarság.*

Németh Gyula úgy gondolja, hogy a magyarok 465-től 800-ig laktak a Kubán mellékén. Azok a következtetések, amelyek Németh Gyulát erre a felfogásra hozták, úgy látom, nem helytállóak. Szerinte a magyarság e negyedfélszázad folyamán beletartozott valamennyi török törzsszövetségbe, amelyről adataink vannak, hogy 465—800 között a Kubán mellékén szerepet játszott. Ezek az onogurok, szabirok, türkök, kazárok törzsszövetségei. Hogy a kazárokhoz a magyaroknak valamilyen kapcsolatuk volt, az kétségtelen, hisz történeti adatok is tanúsítják. Arra a feltevésre, hogy a magyarság a másik három török néppel is szoros politikai kapcsolatban volt, Németh Gyulát csupán az a körülmény készítette, hogy a magyarság onogur, szabir (?) és türk néven szerepel nyugati népeknél, bizánci és arab írónál. Azt írja Németh Gyula: „Természetesen nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy a magyarság e nevek közül egyikhez, vagy másikhoz egyszerűen szomszédság, vagy más hasonló körülmény folytán jutott, de hogy mindegyiket így

kellene magyaráznunk, az lehetetlen“ (i. m. 177). Mi azonban azt is lehetetlennek tartjuk, hogy a magyarság mindegyik neve egy-egy politikai korszak emléke volna, amint Németh gondolja, hiszen a politikai kapcsolat csak a legkritikább esetekben szokott valamely nép elnevezésére alkalmul szolgálni. Különös a dologban az is, hogy ezeknek a népeknek hírük-poruk sem marad a Kubán mellékén: hirtelen feltűnnek, emlegetik őket, azután nyomuk vész; ezzel szemben a magyarságról nincs századokon át semmi hír a Kaukázus-vidék eseményeiben, míg azután 800 körül a Feketetenger mellékén felbukkannak. Vajjon mi tette volna számukra lehetővé a megmaradást, mikor összes „uraik“ mind eltűntek arról a vidékről?

Németh Gyula kimutatja, hogy a türkök, szabiok és kazárok nyelve köztörök volt, és csodálatosképpen a magyarok nyelvébe egyetlen olyan török jövevényszó sem került, amely valamilyen jellegzetes köztörök hangsajátságot tüntetne fel, bár Németh feltevése szerint a magyarok velük, köztük éltek és harcoltak századokon át. Ez hihetetlen! Hisz még a szomszédos oszéteknek a nyelvéből is körülbelül 30 jövevényszó került a magyarba, pedig Németh felfogása szerint velük a magyarság olyan szoros viszonyban sohasem állott, mint a törökséggel.

Németh elmélete szerint nyolc-tíz török törzs csatlakozott a magyarsághoz.⁵⁰ Sőt még tovább is mehetünk: a csatlakozott török törzsek számának Németh elmélete szerint nagyobbnak kellett a Kubán melléki hazában lennie. Szerinte ugyanis csupán a Magyar törzs tekinthető finn-ugor eredetűnek, így tehát a Kur mellékére és a Baskiriába költözött töredékeknek török eredetűeknek kellett lenniök. És a parányi finnugorság ebben a török áradatban, amely az elmélet szerint hozzácsatlakozott

⁵⁰ Németh Gyula ugyan a magyar-török viszony természetére nézve meglehetősen ingadozóan nyilatkozik: a magyar törzsnevekkel kapcsolatban török törzsek csatlakozásáról beszél (i. m. 275. l.), a bolgár-magyar érintkezésről szólva pedig annak a lehetőségét veti fel, hogy a bolgárok a magyarokat feltételezett szibériai őshazájukban meghódították és megszervezték, úgyhogy a prémkereskedelmen alapuló összeköttetésből szoros politikai kapcsolat keletkezett (i. m. 122. l.). Az utóbbi feltevés, ismerve a bolgárok prémkereskedésének a módját, még csak szóba sem jöhet.

Azt kell tulajdonképp mondanunk, hogy Németh Gyula a magyar-török viszony természetéről való felfogását mindig csak esetlegesen alkotta és fogalmazta meg: a magyar törzsnevek eredetéről vallott felfogásához a bolgár csatlakozás feltevése látszott jobban illeni, az őshazáról vallott nézetéhez pedig a bolgár hódítás. Ebben a nagyon fontos kérdésben azonban az egységes, határozott, ellenmondás nélküli állásfoglalás elengedhetetlen követelménye a kutatásnak. Akár helyes az, akár nem...

és amely századokon át körülvette, nem merült el. Sőt az ezeréves együttlét még jövevényszavakban sem eredményezett többet, mint már említettük, 200 egynéhány szónál, amikor a Duna-Tisza mellékén néhány század során vagy három-négy-szer ennyi szláv jövevényszó került nyelvünkbe (pontos számot nem mondhatunk, mert szláv jövevényszavaink tudományosan még mindig nincsenek feldolgozva). A magam részéről az ilyen ethnographiai csodában még akkor sem tudnék hinni, ha történeti adatok látszanának ezt az elméletet igazolni; ebben az esetben az adatok hitelességét volnék kénytelen kétségbevonni. Olyan történeti adatokról, melyek ezt az elméletet igazolhatnák, szó sincs, csak hipotézisekről. Nyilván a hipotézisek körül van a hiba!

a) *Μοῦαγερις* király. Hogy a magyarság a VI. század elején már a Kubán vidékén lakott a „hun nevet viselve“, azt *Μοῦαγερις* neve tanúsítaná, aki két bizánci forrás szerint 527/28-ban a pogány papokkal szövetségbe lépett testvérét, *Γορδάς* királyt, amiért ez kereszténnyé lett és a bálványokat összetörette. A *Μοῦαγερις* nevet Moravcsik Gyula az olvasás erőszakolásával Mogyeri-nek olvassa (M. Ny. 23, 263) és ebből arra következtet, hogy Mouageris népe a magyar volt. Németh Gyula még tovább megy: a *Γορδάς* nevet *Ogurdá*-nak olvasva benne a magyar *-da* (?) becéző- képzőbokrot és a török *ogur* népnevet fedezi fel. Mivel törököknél testvérek nevei gyakran tartoznak ugyanazon jelentési kategóriába, török fejedelmi családokban pedig előfordulnak nép-, vagy törzsnévből való nevek, Németh a két testvér nevében törökös névadást lát. Ehhez a következőket jegyezhetjük meg: minden népnél előfordul, hogy közeli rokonok nevei ugyanazon jelentési kategóriába tartoznak és minden népnél előfordulnak személynevekként népnevek. A népnévből lett személynevet azonban egyéb személynevekkel egy sorba állítani nem lehet, mert a népnévből lett személynév az idegenből származott embereknek megnevezésére szolgált minden népnél. Ezt vallják azok a török példák is, amelyeket Németh felhoz: ha egy türk fejedelemszöveg egy nyugati türk törzs nevét viseli (i. m. 83), abból csak az következik, hogy abból a törzsből származott. Idézi Németh erre nézve egy kínai forrás megjegyzését is, amely szerint „a barbárok gyakran nemzetségnevet csinálnak a törzsnévből, mely ilyenformán családnévvé lesz“. Ez azonban nem valami speciális török névadás, mert kínai barátunk ezt a csodálatos jelenséget nálunk is számtalan esetben konstatál-

hatná, hiszen ezrével akadnak nálunk is Németek, Szászok, Tótok, stb. Így tehát, ha Moravesik olvasata helyes volna is, ebből csak az következne, hogy Mouageris népe nem volt magyar, hanem ő volt csak magyar származású, esetleg csak az anyja révén.

Hogy pedig török népeknél is a népnévből lett személynév ténylegesen a származás megjelölésére szolgált, arra nézve felhozhatunk török népek történetéből is egy jó példát, amelyről más kapcsolatban Németh Gyula is megemlékezik (i. m. 178): egy *Honagur* nevű hun szerepel a IV. században egy örmény forrásban, amely körülményből nem következik az, hogy a húnok onogurok voltak — hisz éppen Németh bizonyítja be, hogy nem voltak azok — vagy hogy már a IV. században Európába költöztek, hanem csak annyi, hogy egy onogur származású török valahogy a húnok közé keveredett, ott szerephez jutott és azok származása alapján *Onogurnak* nevezték.

Ez a Mouageris név Némethnek még módot nyújt arra a feltevésre is, hogy a kazárok (!) és magyarok uralma a VI. században áterjedt Krim egy részére is (i. m. 161), sőt az ezzel ellentétes következtetésre is, hogy t. i. a magyarság a VI. sz. elején önálló és a hun nevet is viseli (i. m. 177), ami viszont annak a bizonyítékául is szolgál, hogy az u. n. hunhagyományt a magyarság az őshazából hozta magával (i. m. 217). Látnivaló ebből, hogy mily gyéren akadnak adatok, amelyek az elméletet igazolhatnák, ha egyetlen hipotézist is ennyi következtetéssel kell megterhelni.

b) Az onogurok Kubánvidéki szereplésére vonatkozó adatok Németh (i. m. 178/82) és Moravesik nyomán a következők:

460 körül kiűzik a szabirot az onogurokat nyugatszibériai hazájukból. — 550 körül Kolchisban egy vár és környéke *Onogouris* néven viseli az onogurok egy régebbi vereségének emlékeképen. — Egy szír krónikának 569 körül írt fejezete, amely azonban korábbi bizánci forrásból meríti értesülését, a Kaukázustól északra lakó népek között említi az onogurokat is (Moravesik, U. Jb. 10. 61). — A VI. század közepén Jordanes, a Fekete tenger északi partján lakó népeket felsorolva, utolsónak említi az onogurokat. — A VI. században északkaukázusi népek között említi Theophilaktos Simokattes őket. — Menandros tudósítása szerint 558-ban az onogurok avarokkal harcoltak. — 576-ban a türk kagán a bizánci követség előtt elrettentő példaként említi az onogurokat, akik ugyan szembeszállottak a legyőzhetetlen türkökkel, de semmit sem értek el, hanem szolgálkává lettek (U. Jb. 10. 63). — 700 körül a Ravennai Geográf-

fus régibb forrásból merítve a Maeotis és Kubán vidékén említi a patria Onogoria-t. — VI. századi viszonyokra utal egy bizánci püspökségi jegyzék a VIII. sz. közepéről, mely az onogurokat is említi.⁵¹ — A VII. sz. elején a Maeotis és Kubán mellékén megalakult Nagy Bulgária az onogundur nép országa (v. ö. Moravcsik U. Jb. 10, 70. ll.), mely azonban alapítójának, Kovrát-nak halálával (642) megdőlt: az *onogundur* név az *onogur* név -dur képzős török továbbképzése (Németh i. m. 59). — Az ál-Choronei Mózes-féle VII. században kibővített V. századi örmény krónika szerint *Aspar-hruk* a kazárok elől a Duna vidékére menekült (Moravcsik, U. Jb. 10, 83). — A IX. század elején — régibb források alapján — feljegyzett Nikephoros és Theophanes-féle elbeszélés a dunai bolgárok eredetéről, mely mondai és tudákos elemeket is tartalmaz, úgy adja elő a kazár támadást, hogy az őshazában visszamaradtakat támadták meg és igázták le a kazárok (v. ö. Gombocz, U. Jb. 1, 194—195; Moravcsik, U. Jb. 10, 71. ll.). — 679-ben átkelnek a bolgárok a Dunán — a bolgár fejedelemjegyzék szerint *Asparuch* veztese alatt —; nevük Konstantinos Porph. szerint ekkor lett ismeretes, mert régebben *onogunduroknak* nevezték őket. — 713-ban a Thrákiát pusztító dunai bolgárokat *onogur-bolgároknak* mondja Agathon dialkonos (Moravcsik, U. Jb. 10, 66. ll.).

Látnivaló, hogy az onogurok történetére vonatkozó adatok szakadatlan sort képeznek, amelyekből kitűnik, hogy az onogurok azonosak a dunai bolgárokkal. Kubánmelléki őshazájukat, amint az adatokból kivehető, kazár nyomásra voltak kénytelenek elhagyni. Ha a magyarok az onogur törzsszövetségbe beletartoztak volna, akkor bizonyára ők is — de legalább nagyobb részük — velük költözött volna Bulgáriába.⁵² Ezek szerint a magyarok csak az onogurbolgárok elköltözése, vagyis körülbelül 650 után szállhatták meg Kubánmelléki őshazájukat.

A szlávok, vagyis oroszok, a török népek közül az onogurokat mindenestre ismerhették, ezért az onogurok eltűnése után azt a népet nevezték így, amely azok helyére költözött, mert hisz megjelenésükben bizonyára voltak hasonló vonások. Arról a szlávok különben sem tudhattak volna semmit, hogy a magyarok beletartoztak-e az onogurok törzsszövetségébe, vagy nem; ahhoz, hogy ilyen politikai finomságokról tudomásuk

⁵¹ Moravcsik M. Ny. 23, 267. Egy későbbi dolgozatában Moravcsik módosítja ugyan felfogását, a VII. századra téve a püspökség alapítását, azonban csupán azért, mert a VII. sz. jobban megfelelne időközben felállított onogur-elméletének, amint azt körülbelül maga is bevallja (U. Jb. 10., 65. l. 1. j.). Hogy azonban a püspökségi jegyzék *γοτθικοι* neve nem az akaciokra, hanem a kazárookra vonatkoznék, amint az újabb datálás megkövetelné, azt lehetetlen elhinni.

⁵² Erre a kérdésre más kapcsolatban még vissza óhajtunk térni.

lehetett volna, nagyon is távol laktak a Kubán mellékétől, a magyar nyelv pedig nagyon is onogurul hangozhatott nekik... Ebben a vonatkozásban nevezetes az is, hogy a magyarokat onoguroknak csupán a szlávok nevezték, akik a Kubán-vidék politikai viszonyairól semmit sem tudhattak és akik a magyarokat csak ezeknek zsákmányoló kalandozásai alkalmából ismerhették meg, ellenben a Kubán-vidék politikai viszonyairól tájékozott bizánci és keleti források sohasem nevezik őket így.

Ha a magyaroknak szlávoktól származó *onogur* elnevezése el nem terjedt volna Európában, akkor a nyugati népek valószínűleg hun vagy avar néven neveznének bennünket, mert hisz a honfoglalás után Európaszerte hun és avar néven kezdtek már emlegetni a magyarokat. Ennek oka csupán az volt, hogy a magyarság mint a hunokhoz és az avarokhoz hasonló harcias lovasnomád nép jelent meg azon a területen, melyet korábban a hunok és avarok bírtak; így tehát joggal hihették azt a nyugatiak, hogy a magyar honfoglalással ezek a népek tértek vissza régi hazájukba.⁵³ Ha a magyar honfoglalás időpontjáról semmit sem tudnánk, a magyarságnak nyugati történeti forrásokban gyakran előforduló hun és avar elnevezéséből teljes joggal és teljesen helyesen következtethetnénk arra, hogy a magyarok csak a hunok és avarok után foglalták el mai hazájukat. Hasonló következtetésre tehát a magyarok *onogur* elnevezése alapján a Kubán melléki őshaza kérdésében is módunk és jogunk van.

c) A szabirokra vonatkozó adatok a következők (v. ö. Németh i. m. 183 ll. és 315 ll.):

460 körül elűzik a sarogur, ogur és onogur népeket az Irtis mellékéről. — 515 előtt a Kaukázus vidékére költöznek Szibériából.⁵⁴ — 515-től 558-ig különféle harcokban szerepelnek eleinte a Volga felé, később a Kubán vidékén. — 558-ban az avarok megsemmisítően megverik őket (Menandros). — 576-ban a bizánciak szabirokat és albánokat telepítenek a Kur jobb partjára (Menandros): bizonyára a szabiroknak azon töredékeiről van itt szó, akik az avaroktól szenvedett vereség után bizánci területre menekültek. — Moravcsik szerint említve vannak a szabirok az 572.

⁵³ V. ö. erre nézve a ll. fej. 28. sz. lábjegyzetét.

⁵⁴ Bizonyára valamely nép nyomására voltak kénytelenek a szabirok is az Irtis-mellékét elhagyni. Az avarok jöhetnek csak erre nézve tekintetbe, akik egy félszázad múlva nyomon követik őket. Valószínűnek tarthatjuk, hogy az avar nyomás elől egy részük északra költözött: különben érthetetlen volna, hogy félszázados nyugatsibériai szereplésük nyomán miképp maradhatott volna meg az emlékü a voguloknál és az osztjákoknál (v. ö. Németh i. m. 183 l.).

és 578. év eseményeivel kapcsolatban is Theophanes Byzantios és Menandros töredékeiben. Hozzáteszi azonban: „Damals zeigten sie allerdings nichts mehr von ihrer alten Macht“ (U. Jb. 10, 76 l., 6. j.). — Balādiri († 892) arab történetíró szerint a *sāvrđi* nép 750—60 közt jelent meg Örményországban.⁵⁵ Ez vagy azt jelenti, hogy újabb szabirok költöztek a Kur mellékére, vagy hogy 750—60 között adtak a Kur melléki szabirok életjelt magukról, vagy pedig azt, hogy Balādiri időmeghatározása téves: az utóbbi két lehetőség a valószínűbb. — A IX. század közepén a Gökse tótól északra a Kur jobbpartján lakó szabirok már keresztények: a bizánci telepítés bizonyára térítéssel volt egybekötve. Az örmények népetymológiával vették át a nevüket, amennyiben a *sevordik* szó jelentése „fekete fiúk” (a *-k* az örmény többszörös jele); örmény forrásból közli nevüket Konstantinos Porph. is, amennyiben a *Σεβορ-* [= *Σεβορ-*] nevet *Μαδα ναιδια* kifejezéssel fordítja. — Konstantinos Porph. szerint: „abban az időben (Lebédiában) nem hívták őket (a magyarokat) turkoknak, hanem *Σάβαροι ἄσφαροι*-nak, valami okból“. Leszögezhetjük tehát, hogy még Konstantinos szövege szerint sem maguk nevezték így magukat a magyarok — mint Németh gondolja, — hanem a nevet másoktól kapták. — Másutt Konstantinos megjegyzi: „Háború támadván a turkok és a . . . besenyők között, a turkok tábora megveretett (889) és két részre oszlott. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékére telepedett le és ezeket mai napig a turkok régi nevén *Σάβαροι ἄσφαροι*-nak nevezik“. — 1000 körül szerepel a Kur mellékén a *Sevortik* név, mint egy terület neve. — A perzsa csapatoknak egy bizonyosfajta csatabárdja az ő nevükről van elnevezve. — Később nem esik szó róluk: a Gökse tótól északra a Kur mellékén most örmények és aszerbejdzsáni tatárok laknak. — Anonymus szerint *Zuard(u)* hadat viselt a Balkánon, ott vett feleséget magának, „és az a nép, melyet most Csaba magyarjának mondanak, *Zuard* vezér halála után Görögországban maradt“. A *hunkrónika* szerint *Zuard* vezér Olaszországban harcol. — A XIII. sz.-ban szerepel nálunk egy *Zuard*, *Zoward*, *Zovard* nemzetség. —

Látnivaló, hogy a fenti adatsorozat tele van ellenmondásokkal és zavarral, ha azon állásponton akarunk lenni, hogy Konstantinos *Σάβαροι* népnéve a magyarokra vonatkozik, és hogy ez a név a *szabir-szabar* névnek magyar *-d* kicsinyítőképzős származéka. Ezt csak abban az esetben lehetne esetleg feltenni, ha a szabirok a magyarokkal lennének azonosak, amint ezt Fehér Géza (K. Sz. XIX.) tényleg fel is tette. Ezt a feltevést azonban lehetetlenné teszi Priskos azon tudósítása, hogy

⁵⁵ Németh i. m. 316 közlése szerint Markwartnál „sich zusammenrotteten“.

az avaroktól szorongatott szabirok űzték el hazájukból az onogurokat, ogurokat és sarogurokat; ezen tudósítás szerint tehát a szabirok eredetileg az Irtis-melléki bolgároktól keletre laktak: a magyarok őshazáját pedig valahol Középázsiaiban már semmiképpen sem kereshetjük. — Nem segíthet az sem rajtunk, ha a szabirokra vonatkozó egyik-másik adatot nem vesszük hitelesnek. Ilyenformán igyekszik az adatokban rejlő ellenmondásokon segíteni Németh is. Hogy azonban ez mennyire nem lehetséges, arra nézve jellemző, ha idézzük az 576.-i Menandros-féle (középkorú tudósítás) adataira vonatkozó tétovázó szavakba foglalt kifogását: „Menandros szavirjai lehetnek a szavárdok, de meg kell gondolnunk, hogy ő nem szavárdokról, hanem szavirokról beszél, megjegyzendő azonban, hogy ez nem nagyon lényeges, mert...” — Ha azonban a *szavártok*at éppúgy törököknek tekintjük, mint a *szabirok*at és az előbbi névalak *-t, -d* végződését nem magyar kicsinyítőképzőnek, hanem oszét többes jelnek magyarázzuk, akkor a szabirokra vonatkozó adatokat a következő, ellenmondásokat nem tartalmazó rendszerbe foglalhatjuk össze:

Az 558.-i megsemmisítő vereség után a szabirok egy része bizánci területre menekült. A bizánciak a Kur mellékére telepítették őket, gondoskodva megtérítésükről is. A szabirok egy másik töredéke, amely a Kaukázus északi vidékén maradt, a Lebédiába vonuló magyarsághoz csatlakozott, azonban a besenyőktől szenvedett vereség után nem költözött velük Etelközbe, hanem visszavonult törzsrokonaihoz a Kur mellékére. Konstantinos valamilyen forrásból értesült arról, hogy a Fekete tengertől északra a szavárt nép lakott. Mivel viszont más oldalról szerzett értesülése szerint ott a turkok (magyarok) látkak, akikről magyar forrásból tudta, hogy szavárt nevű töredékük a besenyőktől szenvedett vereség után (dél-)keletre költözött Perzsia egy vidékére, feltette, hogy a magyarokat Lebédiában valami okból *szavártok*nak hívták. Erről a Perzsiába költözött *szavárt* töredékről a Lászlókor-i gesta is megemlékezett, esetleg pontos helymegjelöléssel (Persiden inhabitant regionem). Az őskronika ezen tudósításából azután Anonymus és Kézai szokásos modorukban meséket koholtak. Úgy látszik, a szavártok egy nemzetsége a nyugatra költöző magyarsághoz csatlakozott, akiket a magyarok származási nevükké neveztek el, amint ez a név a *Szavárd* nemzetség (később Bessenyey-család) nevében meg is maradt. Ha a magyarok maguk nevezték volna magukat szavártoknak, vagy ha a szavártok nyelvileg nem külön-

bőztek volna tőlük, akkor *Szavárt*-nemzetség épügy nem lett volna köztük, mint ahogy *Magyar* nemzetség sem volt (ehhez a családnévhez csak névmagyarosítás útján lehet jutni, vagy pedig nem-magyar környezetben).

A szabirok nyelvéről három név alapján Németh Gyula annyit megállapított, hogy az török volt és hogy a népnévük is török szó, 'tévelygő' jelentésben. Lehet, hogy köztörök nyelvet beszéltek, amint Németh Gyula hiszi, bár érvelése nem teljesen meggyőző: nem lehet ugyanis belátni, hogy az Irtis vidéki bolgároktól keletre miért nem lakhattak volna bolgár-török nyelvet beszélő törzsek is; a szabiroknak a kazárokkal való azonosítása pedig, amint látni fogjuk, nem fogadható el.

Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy a szavártok törököknek csak akkor tekinthetők, ha Németh Gyulának azon két feltevését elfogadjuk, hogy a *sabyr*, *sibir* és *savar* névalakok hangtanilag összetartoznak és tényleg egy népet jelölnek. Lehetséges ugyanis egy egészen más kombináció is, amelyre Németh Gyula egyáltalán nem terjeszkedik ki. Marinოსnál és Ptolemaiosznál ugyanis a II. sz.-ban említve van egy *Σαύαροι* nevű nép Déloroszországban. Markwart felteszi, hogy ez egy finnugor nép volt, mely a történelemelőtti időkben a Deszna vidékén lakott, ahonnan ezt a népet legkésőbb az I. sz.-ban Kr. után egy szláv néptörzs keletre szorította, és pedig az orosz *séverjane* néptörzs, amely a nevüket is örökölte. A keletre szorított néptörzs Markwart feltevése szerint a Középső-Volga vidékére vetődött, ahol a bolgár *Suvar* városban maradt meg a nevük (v. ö. U. Jb. 4, 266—72). Németh Gyula pedig megemlíti (i. m. 322), hogy Ibn Hordābeh a 9. sz. közepén említ a Kaukázus északkeleti vidékén egy *Sovar* nevű fejedelemséget (i. m. 322). Mivel pedig a *sovar-suvar* névalak a törökben nem keletkezhetett *sabyr*ből, felteszi, hogy ezen névalakok a népnév magyar alakját tükröztetik vissza; vagyis újabb magyar töredékeket keres a Középső-Volga jobbpartján és a Kaukázus északkeleti vidékén is. Ez azonban már egy kicsit túlságosan sok, mert hisz Németh feltevése szerint a Kur melléki szabir nép és a baskir nép is a Kubán-melléki magyarságból rajzolt ki. Amennyire azonban nem kereshetünk magyar telepéseket mindenfelé szerte a világon, ahol a *magyar* névhez hasonló helynevek akadnak, amint ezt Németh ki is fejti, még kevésbé gyaníthatunk Keleteurópában magyarokat minden hely- és népnév mögött, amelyekben az *s-v-r* mássalhangzók előfordul-

nak.⁵⁶ És hozzá Németh szerint még a kazárok is szabirok! — Hogy ezen hely- és népnevek mint függhetnek össze egymással, azt adatok hiányában eldönteni nem tudom; annyi mindenestre valószínűnek látszik, hogy a Kaukázustól északra két különböző nép szerepelt 400—1000 között, amelyeknek a neve azonban hasonló hangzású volt. Számunkra közönyös, hogy a szavartok törökök voltak-e vagy finnugorok, de mindenesetre nem magyarok: a *szavárt* névalak eredetére vonatkozó magyarázatunkon ez a körülmény semmit sem változtat.

d) A törökökre vonatkozó adatok a következők (Németh i. m. 193. ll.):

552-ben a kínai forrásokban említett *T'u-men* a türk birodalom megalapítója leveri az avarokat; utódai folytatják a hódító hadjáratokat: a türk birodalom Mandzsuriától a Krim félszigetig terjed, de a nyugati rész meglehetősen önálló. — Theophaues Byzantios VI. századi író arról értesít, hogy a Dontól keletre 563 táján törökök vannak. — 569-ben a Zemarchos-féle követség tudósítása szerint a Kaukázustól északra fekvő területek türk uralom alatt voltak (Németh i. m. 199). — Menandros szerint 576-ban a türk kagán a bizánci követek előtt szolgálainak mondja az onogurokat és az alánokat, akik bár ellene szegültek, de mit sem értek el (U. Jb. 10, 63). — 576-ban a törökök elfoglalták a krími Bosporos várost (Németh i. m. 201). — Az ál-Chorenei Mózes-féle örmény krónika egy VI. századból származó tudósítása szerint a zichék területétől északra, tehát az Alsó-Kubán környékén törökök és bolgárok laktak (Németh i. m. 195). Ez a tudósítás mindenben fedi a bizánci tudósítások adatait: az örmény forrás bolgárjai megfelelnek a bizánciak onogurjainak, a törökök pedig a törököknek, és így ezek az adatok a magyar őstörténet szempontjából rendkívül nagyjelentőségűek, mert kitűnik belőlük, hogy a VI. század végén a Kubán vidékén magyarok még nem laktak.⁵⁷ — 627-ben a törökök fennhatósága még kiterjed a ka-

⁵⁶ Erre nézve példaképen megemlíthetem, hogy Szilágy megyében is van egy *Szovárhegy* nevű helység, amint Horvátországban is van *Sovari*, Lengyelországban pedig *Soviarka* nevű község, amelyeknek bizony nincs közük a szabirokhoz, lévén a szláv *sova* 'bagoly' szó származékai (v. ö. ZONF. VI. 107); *Szabar* helyneveinknek sincs semmi közük a szabi-rokhoz, amennyiben ez a név a szláv *Sobor* személynévből származott

⁵⁷ Ezzel természetesen a *Μοῦσαγιος* és *Τοῦδης* nevekkal való okoskodás kronológiai szempontból is kútba esett; ez a példa is tanúsítja, hogy egyes magábanálló személynevek etymológikus elemzése — figyelembevéve a lehetőségek nagy számát — csak nagyon problematikus értékű következtetésekre nyújt módot az őstörténeti kutatásban. Németh Gyula ugyan a Chorenei Mózes-féle adathoz megjegyzi: „Mivel pedig itt a türk név kazárookra nem vonatkozhatik (a kazárokat alább külön nevükön nevezi a forrás), a törökökön itt minden valószínűség szerint magyarok értendők“ (i. m. 195). Abból azonban, hogy a türk név kazárookra eset-

zárókra (Németh i. m. 205). — 630-ban a keleti, 659-ben a nyugati türkök kínai fennhatóság alá kerülnek (a nyugati türk birodalom központja a Balkasától délre eső területeken volt). Ezzel Európában többé szerepet már nem játszanak.

Hogy a magyarok beletartoztak-e a türk birodalomba, azt a rendelkezésünkre álló adatokból megállapítani nem lehet. [A magyarok *türk* nevére a kazárokkal kapcsolatban fogunk később még visszatérni.]

e) A kazárookra vonatkozó adatok a következők:

531–78 közötti időben harcolnak a perzsák ellen. — 586-ban ismeretes már a nevük a bizánciaknál (Németh i. m. 203). — A VII. században uralmuk kiterjedt Perzsiának bizonyos kaukázusi területeire is (Németh i. m. 208). — 626-ban a bizánci császár szövetséget köt velük a perzsák ellen (Moravcsik, U. Jb. 10, 83). — 627-ben még türk fennhatóság alatt vannak (Németh i. m. 205). — 630–800: rablóhadjáratok délkaukázusi vidékekre, harcolnak a támadások ellen védekező arabokkal (Simchowitsch-Palló, U. Jb. 2, 159–60). — 650 körül a későbbi volgai bolgároknak egyik törzsét az Alsó-Terek mellékéről a Volga-Achtuba közre szorítják és később még északabbra (Markwart, U. Jb. 9, 76). — 650 körül elűzik az onogur-bolgárokat a Kubán mellékéről (l. fentebb Choronei Mózes adatát). — 698-ban a kazár kagán helytartója már a krími Bosporusban székel (Moravcsik, U. Jb. 10, 83). — 738-ban egy győzelem az araboknak 25 évi nyugalmat biztosít (U. Jb. 2, 160). — 762–63-ban egy nevezetes rablóhadjárat Örményország és Georgia ellen (U. Jb. 2, 160), de a Hārūn ar-Rašid korában (786–809) folytatott rablóhadjáratokban megtörik a kazárok hatalma.

A kazárokat Németh a szabiروkkal tartja azonosaknak. Bizonyára tévesen: abban a korban ugyanis, amikor a Kubán vidékén megsemmisült szabiروknak maradványait a bizánciak a Kur mellékére telepítik, a kazárok már a perzsák ellen harcolnak és nevük Bizáncban is ismeretes (l. fentebb). Németh elmélete Masūdīnakk arra a megjegyzésére van alapítva, hogy a kazárokat törökök *szabiروknak*, perzsául *Chazaroknak* nevezik. Azonban a *kazár* is török elnevezés, amelyet a perzsák csak

leg nem vonatkozhatik, még egyáltalán nem következik, hogy a türkökre ne vonatkoznék, sőt a fenti egymásután leközlött adatokból mindenki megállapíthatja, hogy teljes valószínűség szerint a türkökön nem magyarok, hanem türkök értendők. Mivel pedig az 576-i követségről szóló Menandros-féle adatokban a türkökön másokat, mint türköket érteni nem lehet, Németh néhány lappal tovább már a bizánci követségi jelentés onogurjaiban keresi a magyarokat: „Ha a magyarok valóban kapcsolatban vannak az onogurokkal — ami nagyon valószínű —, akkor azt kell gondolnunk, hogy ez az adat a magyaroknak a türk birodalomba való bekapcsolására vonatkozik“ (i. m. 200. l.). És akkor kifélék a Choronei Mózes bulgáriai, kérdezheti a figyelmes olvasó?

törököktől hallhattak, így tehát Masüdi megjegyzéséből csak az következik, hogy zavaros fogalmai voltak az északkaukázusi néprajzi viszonyokról. Ez így van más keleti íróknál is; Simchowitsch megjegyzése szerint a keleti írók egyáltalán nem ismerték azokat a néprajzi változásokat, amelyek a Kr. születése utáni időkben a Kaukázustól északra végbementek, úgyhogy a kaukázusi népekre vonatkozólag mindent a kazárokkal hoztak kapcsolatba, mint amely népet a legjobban ismertek (U. Jb. 2, 158). — Feltevése támogatására felhossa Németh azt is, hogy *sabyr* és *kazár* hasonló jelentésű nevek (az egyik 'bolyongó', a másik 'kóborló'). Erre megjegyezhetjük, hogy ilyen jelentésű népnév a törökök között több is van, anélkül, hogy ezzel ezen népek között valami közelebbi rokonságot lehetne feltenni; Némethnél a következőket olvashatjuk: *kazak*, *gázak* (i. m. 37), *jürük*, *göcöbä*, *göcümän* (i. m. 34). — Azt írja Németh Gyula: „Türk fennhatóság alatt, türk vezetéssel és türk haderő hozzájárulásával jött tehát létre 560—70 körül a kazárok birodalma“ (i. m. 200). És vajjon hová lettek, a Kaukázus vidékéről a türkök, akik bizonyára nem pusztultak el a türk birodalomnak Kinával vívott harcaiban? Természetesen továbbra is a Kaukázus vidékén maradtak kazár néven és a nyugati türk birodalom bukása (659) után a Volga mellékén önálló kagánságban szervezkedtek meg. Lehetséges tehát, hogy a kazárok eredetileg a nyugati türkök egy részét képezték, vagy pedig a kazár név a nyugati türkök speciális neve volt. Simchowitsch szerint a kazárok a türkökkel azonosak⁵⁸ (U. Jb. 2, 158). Ezzel függ bizonyára össze az is, hogy a görög, arab, szir források a kazárokat türk néven is emlegetik, sőt egy kínai forrás a VIII. sz. közepén *tou-kiue ho-sa* [= 'türk-kazár'] néven említi őket (Németh i. m. 200).

A kazárok nyelve eredetük alapján csakis türk, vagyis köztörök nyelv lehetett. Türk eredetűek a méltóságneveik (Németh i. m. 212—13); türk típusú nyelvből való a *kazar* népnév, főistenük neve: *t'engri-šan*, volgai fővárosuk neve: *Sarišyn* (Németh i. m. 211—12). Végül a türkökéhez hasonlónak mondja nyelvüket Al Balhī is († 934). Viszont vannak nagyobb számban olyan tudósítások is, hogy a kazárok nyelve nagyon homályos, különbözik a türkökétől, olyan, mint a bulgárok nyelve (Németh i. m. 209—10). A bolgár nyelv emléke az egykori

⁵⁸ Markwart felfogását nem ismerem; Németh csak annyit jegyez meg: „Másképp Markwart“. M.-nak az a dolgozata, amelyben felfogását kifejti, nem volt számomra hozzáférhető.

kazár birodalom területén előforduló helynevekben meg is maradt (Németh i. m. 213—14); ilyen a Don melletti kazár erősségnek *Sarkel*nek a neve is. A kazár birodalom nagy földmíves kulturájára vonatkozó leírások (Németh i. m. 205) is azt tanúsítják, hogy a kazár birodalomban egy uralkodó nomád réteg, a türk, telepedett rá egy leigázott bolgár földmíves rétegre.⁵⁹ Az utóbbi körülmény és a kazár birodalom nyelvi viszonyairól szóló adatok arra is engednek következtetni, hogy a IX. század felé a kazárok is már elbulgárosodni kezdtek, vagy, hogy a két nyelv keveredett.

(Folytatjuk.)

Moór Elemér.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Anglit-bor.

A Károlyi család oklevéltárának IV. kötete közli Ecsed vára tartományának I. Rákóczy György fejedelem számára 1648-ban készült terjedelmes úrbéri összeírását, mely nemcsak gazdaságtörténeti szempontból nagybecsű, hanem a nyelvtörténet számára is igen értékes adalékokat szolgáltat. Ez a nevezetes urbárium a vártartományhoz tartozó Misztótfalu község úrbéri kötelezettségeiről szólóban említi a címbeli kifejezést és vele kapcsolatban a következőket mondja:

„Szőlőhegye az városnak széllyel terjedve az hegyeken; kiknek mennyi borok terem, az dézmálásnak állapotjában a b a n t i q u o [én ritkítottam, az alábbiakat is!] ilyen rencét tartottanak és most is tartják: elsőben hüttel mond minden ember kinek mennyi bora termett; abból elsőben is az misztótfalu praedicatornak járván az decima, azt ki adván az praedicatornak, az mi azon fellyül megmaradt, viszont abból az dominus terrestris számára tartoznak dézmát adni, úgy hogy minden tizenharmadfél köből borból az dominus terrestris számára egy köből borral tartozik, száz köből borból nyolcz köből esik dézmában; viszont kétszáz köből borból tizenhat esik, mely bort *anglit bornak* szoktak nevezni... Az vidékiek is az kiknek ezen az hegyen szöllejek vagyon, mind az praedicatornak való decimát, mind az dominus terres-

⁵⁹ Így ítéli meg a kazár birodalom ethnographiai viszonyait Németh Gyula is, csakhogy ő a türkök helyett a szabirokra gondol, akikhez járult „némi“ türk elem is.